

УДК [342.7] (477)

Мартинюк Олексій Володимирович –

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри економічних і гуманітарних дисциплін
Вінницького фінансово-економічного університету

Спадкування за заповітом в Україні (друга половина XIV – перша половина XVII ст.)

У статті аналізується інститут спадкування за заповітом в Україні (друга половина XIV – перша половина XVII ст.) у контексті еволюції цивільно-правового становища української жінки. Звертається увага на джерела права даного періоду, суспільний стан спадкодавців і спадкоємців, на розвиток принципу свободи заповіту та його обмеження.

Ключові слова: жінка, заповіт, спадкування за заповітом, цивільно-правове становище жінки, Литовський Статут, Литовсько-Руська держава, Річ Посполита.

В статье анализируется институт наследования по завещанию в Украине (вторая половина XIV – первая половина XVII вв.) в контексте эволюции гражданско-правового положения украинской женщины. Обращается внимание на источники права данного периода, общественное положение наследодателей и наследников, на развитие принципа свободы завещания и его ограничения.

Ключевые слова: женщина, завещание, наследование по завещанию, гражданско-правовое положение женщины, Литовский Статут, Литовско-Русское государство, Речь Посполитая.

The article analyzes the testamentary institute in Ukraine (the second half of XIV - first half of the seventeenth century.) in the context of the evolution of civil-legal status of Ukrainian woman. Attention is paid to the sources of law of the period, social status of legator and heir, at the development of the principle of the will freedom and its limitations.

Key words: woman, inheritance, testamentary, civil-legal status of woman, Lithuanian Statutes, Lithuanian-Ruthenian State, Polish–Lithuanian Commonwealth.

Постановка проблеми. Процеси трансформації національної правової системи, що були започатковані понад два десятиліття тому, продовжуються і нині. Демократичні перетворення в сучасній Україні передбачають реалізацію принципів гендерної рівності. Україна проводить державну політику, спрямовану на усунення причин нерівноправності статі, сприяє формуванню нових гендерних стандартів масової правосвідомості. У цьому зв'язку актуальним уявляється звернення до історико-правової спадщини українського народу, так як дозволяє виявити місце правової культури у структурі не лише української, а й європейської культури. Особливе місце жінки у системі суспільних відносин дозволяє збагатити вітчизняну й європейську правову традицію демократичними і гуманістичними надбаннями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історико-правовій науці окремі

аспекти розвитку спадкових прав жінки в Україні у зазначену добу висвітлювали такі вчені, як О. Левицький, Н. Мірза-Авакянц, О. Добров, Ф. Леонтович, О. Кривоший, П. Музиченко, О. Нелін, Н. Старченко, О. Лабур, І. Шахрайчук, О. Шевченко та інші.

Невирішені раніше проблеми. У сучасній історико-правовій науці питання інституту спадкування за заповітом у контексті процесу еволюції цивільно-правового становища жінки в Україні протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст. досліджено недостатньо. На наш погляд, при аналізі даної проблеми необхідно звернути увагу на джерела права даного періоду, суспільний стан спадкодавців і спадкоємців, на розвиток принципу свободи заповіту і його обмеження тощо.

Метою даної статті є визначення обсягу спадкових прав української жінки (спадкування

за заповітом) протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Спадкове право – це сукупність правових норм, які регулюють умови й порядок переходу за спадкуванням права особистої власності людини (спадкодавця) після її смерті до інших осіб (спадкоємців). За визначенням О. П. Івановської, спадщина – це сукупність майнових прав і обов'язків, які після смерті спадкодавця переходять до спадкоємця. До майнових прав, що входять у спадщину, належить не тільки право власності на майно, але й зобов'язальне право, що випливає з укладених спадкодавцем за життя різних видів договорів [1, с. 70].

Інститут спадкового права є одним з найдавніших інститутів права в Україні. Його норми дають змогу прослідкувати розвиток цивільно-правового становища української жінки.

Основними джерелами спадкового права в Україні у другій половині XIV – першій половині XVII ст. були правовий звичай, статутні земські грамоти (обласні привілеї), три редакції Литовського Статуту [2]. Правовий звичай, як основне джерело права панував до кодифікації права 1529 р. За твердженнями В. П. Самохвалова і О. Й. Вовка протягом XV – на початку XVI ст. переважна більшість цивільно-правових справ в адміністративно-судових установах усіх видів і рівнів продовжувала розглядатися за нормами звичаєвого права [3, с.113].

Протягом другої половини XV – XVI ст. відбуваються зміни у суспільних відносинах, починаються ґрунтовні процеси систематизації законодавства. Кодифікація мала за мету замінити принцип «старовини» принципом законодавчої творчості. Проте в усіх трьох редакціях Литовського Статуту допускалося застосування і звичаєвого права, коли якісь відносини не були врегульовані нормами закону [4, с. 26].

Литовський Статут розширив права спадкування, закріплені у Руській Правді. Так, успадковувати майно можна було за заповітом, за законом, а також на основі звичаю.

Згідно норм Литовського Статуту успадковувати власність можна було за заповітом, тобто за розпорядженням особи (спадкодавця) на випадок своєї смерті про

належне йому майно (I, I, 17; II, VIII, 1-8; III, VIII, 1-9) (*Примітка.* Перша цифра – номер статуту, друга – номер розділу, третя – номер артикулу). Ця група правовідносин знайшла своє відображення у першій редакції Литовського Статуту, але досить детально регламентувалася нормами Статуту у редакціях від 1566 та 1588 рр. (розділ VIII «Про тестаменти» містив 9 артикулів) [2].

За твердженням О. В. Лабур у XVI-XVIII ст. отримати та володіти землею чи майном за заповітом могли лише жінки шляхетського походження, особливо це стосувалося представниць великих магнатських і шляхетських родів. Дочка людини «посполитого звання» могла отримати майно лише у якості посагу, і це стосувалося тільки рухомих речей» [5, с. 63].

На наш погляд, з таким твердженням не зовсім можна погодись. Порядок спадкування за заповітом у Литовсько-Руській державі та Речі Посполитій відповідно до правових норм набував наступного вигляду.

По-перше, протягом XVI ст. свобода заповіту стосовно нерухомого майна зазнавала змін. Ще за часів Київської Русі поступово формувався принцип непорушності волі заповідача, що знайшов своє вираження у правовій формулі «такое же есть ряд, яко же рядил». На думку В. В. Момотова, у XIII–XIV ст. у спадковому праві поступово продовжувався процес персоніфікації: особа не лише у суспільстві, але і у родині стає більш автономною у вираженні своєї суб'єктивної волі [6, с. 212]. У статутних земських грамотах Київській землі 1507 і 1529 рр. юридично закріплювався принцип непорушності волі заповідача: «А хто отходя зъ сего света, у кого детей не будетъ, а ни племени, а прикажетъ кому статки свои: ино намъ того не рушити» [7, с. 33-36, с. 207-211]. Як зазначав М. М. Ясинський, у даній постанові «подтверждается право всякаго гражданина завещать свое имущество какъ движимое, так и недвижимое въ пользу не только родственниковъ, но и лицъ стороннихъ...имея, однако, въ виду, что права распоряженія родовымъ и жалованнымъ недвижимымъ имуществомъ были ограничены». Дослідник також зауважував, що для заповіту родових та вислужених земель стороннім

особам необхідна була згода Великого князя [8, с. 167].

У I, V, 18 зазначалося, що власник рухомого майна («речи рухомые») та купленої землі («имене купленное», «имене на куплю») міг скласти заповіт («тестамент», «духівницю») на користь сторонніх осіб без всіляких обмежень. Стосовно ж родової та вислуженої землі («именя отчизные и материстые»), то редакція Статуту 1529 р. встановлювала певні обмеження. Зокрема, на користь сторонніх осіб спадкодавець міг відписати лише третину майна, а його дві третини повинні були перейти до спадкоємців за законом – синів та дочок (I, 17, III, 9).

З розвитком економічних та товарно-грошових відносин у Литовсько-Руській державі та Речі Посполитій відбувається еволюція поглядів законодавця на дану проблему. Так, згідно III, VIII, 2 власник як купленої, так і вислуженої власності міг вільно розпоряджатися нею за своєю потребою, бажанням і власним розсудом. Але власник родової землі таким правом не користувався: «...кождый...вольно ему будетъ речи свои маетность рухомую такъ же и именья черезъ него самого набытые, однакъ же не отъчизные а ни материстые именья кому хочечи подлугъ доброе воли свое, такъ духовнымъ особамъ яко тежъ и светскимъ записати».

Зазначимо, що закон обмежував свободу заповіту простого люду, путніх слуг, що проживали на панській землі, а також міщан, які проживали у містах без магдебурзького права (II, VIII, 5; III, VIII, 9). Ці категорії населення могли розпоряджатися на власний розсуд лише рухомими речами та третиною всіх нерухомостей. З цього приводу відомий дослідник історії українського права О. Добров зазначав, що «путніх слуг давано шляхетству та боярству вкупі з землею, що на ній вони жили, ...під міщанами розуміли мешканців тих міських поселень, що їм великий князь не надав цивільних прав, зокрема для них установлених. Нарешті під «людьми простими» розуміли вільних людей, що, живучи на наданій землі, провадили сільське господарство та були зобов'язані служити властителям землі, тобто сплачувати йому «уставу», «данину», «дань» [9, с. 88].

На відміну від чоловіків, жінки мали

право заповідати своє майно будь-кому – дітям, родичам, стороннім особам, церкві тощо. У законодавчих пам'ятках досліджуваного періоду ми не знаходимо жодних обмежень суб'єктивної волі жінки-заповідача стосовно власного майна. Зокрема, у другій половині XVI ст. кількість записів нерухомого майна на користь церкви, вчинених жінками, значно збільшилася. На сеймі 1554 р. шляхтичами на розгляд великому князю була внесена пропозиція наступного змісту: «докладаете въ просьбахъ своихъ отъ всеє шляхты и рыцарства, ижъ есте убачили и въ томъ некоторый упадъ, штожъ многіе пани вдовы, разными обычайми, отъ детей, братьи, близкихъ кровныхъ своихъ, духовнымъ именья записують, зачимъ близкихъ ихъ дома пустеють, таковыя именья окупуючи, а тымъ ся неможность деетъ къ службамъ его королевской милости; для того просите, абы таковыє листы хотя бы и вышли, никоторой моци у права не мели» [10]. За визначенням М. Ф. Владимирського-Буданова, на це прохання князь відповів, що «он не считает себя в праве нарушать свободу граждан, данную его предшественниками и им самим подтвержденную; каждый может распоряжаться своим имуществом как хочет, на том есть статут» [11, с. 23-24].

У актах Литовської метрики XVI ст. досить частими є записи, у яких дружини відчужували своє майно, навіть родове, на користь власних чоловіків. Зокрема акт, датований 1587 р., містив наступне: «Я, Марына Львовна Полубенская, будучи за доброго здоровья, писала и присылала до нас, господара, бьючи намъ чоломъ о томъ, иж не могучи для далекости дороги сама очивисто перед нами, господаремъ, ку сознанию стати, которым обычаемъ умыслила постановити волю свою, хочечи записати *именя свои отчизные* (курсив наш. – О.М.) преречоному малжонку своему на вечность...» [12, с. 102-106]. Зазначимо, що подібні записи були типовим явищем для тогочасної епохи. Отже, як і у добу Київської Русі, жінка мала право самостійно визначати спадкоємців за заповітом.

По-друге, не мали права заповідати майно неповнолітні («дети летъ зупольныхъ немающие»), ченці, полонені, челядь, психічно хворі люди («люди шаленые которые бы отъ розуму отъходили»), шляхтичі, позбавлені честі

(«выволанъцы и чести отъсужоны»), а також сини, які не були відокремлені від батьків (III, VIII, 1).

По-третє, закон чітко визначав порядок вчинення заповіту. Так, згідно III, VIII, 2 при його складанні мало бути свідчення земської або городської ради відповідного повіту. Якщо ж за певних обставин таке свідчення отримати було неможливо, необхідною умовою ставало прибуття хоча б однієї «урядової» особи з двома шляхтичами. Міг бути і один урядник з трьома шляхтичами, які «въ томъ паньстве нашомъ великомъ князьстве литовьскомъ оселыми людьми веры годными». Заповіт скріплювався підписами заповідача та свідків, а також засвідчувався печатками. Згодом він вносився до актових книг («передъ судомъ нашимъ земьскимъ на першыхъ рокохъ маєть быти оповеданъ и до книгъ въписанъ»). Заповіт, у якому були помарки та виправлення, вважався недійсним (II, VIII, 6; III, VIII, 6). Зазначимо, що військові користувалися привілеями при складанні заповіту. Так, під час походу у «чужій землі» достатньо було свідчення лише двох людей шляхетського походження.

Не могли бути свідками при вчиненні заповіту особи, які «своихъ тестаментовъ чинити негодни, невесты, опекунове того тестаменту и тые бытии не могутъ которымъ въ томъ тестаменте што будетъ описано» (III, VIII, 5). І. А. Шахрайчук зазначає, що свідками при вчиненні заповіту також не могли бути жінки [13, с. 20]. На наш погляд, з таким твердженням не можна погодитися. У законі існувало лише одне обмеження стосовно осіб жіночої статі, а саме: свідками не могли бути наречені («невесты»). Таке обмеження, ймовірно, пов'язувалося з настанням повної дієздатності. Вона наставала, зазвичай, не з досягненням дівчиною певного віку, а з моменту одруження.

По-четверте, заповідач був вправі у будь-який час змінити або скасувати вчинений ним заповіт, склавши новий: «...а где бы хто по написанью того тестаменту живъ zostалъ, вольно ему будетъ завжды тестаментъ свой одменить колко кротъ похочеть, а остаточный всихъ першыхъ тестаментовъ смертью его потвержоный...» (III, VIII, 2).

У статті 7 розділу VIII «О тестаментяхъ» Статуту у редакціях 1566 і 1588

рр. міститься перелік причин, через які спадкодавець міг усунути від спадщини виключно своїх дітей – синів і дочок. Як зазначав С. Бершадський, «исчисление причинъ, въ силу которыхъ родители могутъ отречься отъ своихъ детей, заимствовано изъ римскаго права, съ тою только разницею, что вместо четырнадцати причинъ, исчисляемыхъ римскимъ правомъ, Статутъ признаетъ только семь...» [14, с. 17].

До таких причин законодавець відносив насильство сина або доньки над батьками; нанесення значної кривди батькам («коли бы сынъ або девька значную кривду родичомъ чинили»); безпідставне обвинувачення батька або матері у скоєнні тяжких кримінальних злочинів; відмову взяти на поруки батьків, якщо ті перебувають у в'язниці; відмову від догляду старих та збожеволілих батьків; відмову викупити батьків із неволі (полону). Спадщини також могла позбутися дівчина, яка до двадцяти п'яти років не взяла шлюб та вела вільний спосіб життя. Зазначимо, що у третій редакції Статуту остання причина для позбавлення спадщини дещо трансформувалася: «если бы девка нестатечне чыстость свою на вшетеченьство оборочаючи мешкала», тобто не існувало вікового обмеження. Сповідування єретичного релігійного вчення і небажання повернутися до християнства за Статутом у редакції 1566 р. була також достатньою причиною для позбавлення спадкових прав. Зауважимо, що у досліджуваній період історії будь-яка нехристиянська релігія вважалася єрессю, але це правило не увійшло до наступної редакції Литовського Статуту. Як зазначав О. Добров, батьки усували дітей від спадщини не духовничею, а окремою офіційною заявою представнику влади: «Лечь пришедшы перед Господарем або перед урядником поведити и дати на него слушные причины, тож маєть за его выступ злый записом от имени отдалити» [9, с. 84].

Висновки. На основі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки.

1. Внаслідок кодифікації законодавства спадкове право у досліджуваній період стало самостійним правовим інститутом цивільного права, а закон чітко визначав порядок вчинення заповіту.

2. В Україні у другій половині XIV – першій половині XVII ст. відбувався постійний розвиток принципу свободи заповіту, а починаючи з XVI ст. юридично закріплювався принцип непорушності волі заповідача. Жінка мала право самостійно визначати спадкоємців заповітом, а її суб'єктивна воля щодо власного майна була необмежена.

Таким чином, протягом другої половини XIV – першої половини XVII ст. із розвитком

суспільних відносин, державно-правових інститутів відбувався постійний розвиток цивільно-правового становища жінки в Україні. Впродовж досліджуваного періоду жінки будь-яких суспільних верств виступали суб'єктами цивільно-правових відносин, були правоздатними і дієздатними особами, а їх спадкові права (спадкування за заповітом) не зазнавали обмежень порівняно з чоловіками.

Список використаних джерел:

1. Івановська О. П. Звичаєве право в Україні. Етнотворчий аспект. Навчальний посібник / О. П. Івановська. – К. : ТОВ «УВПК «Екс об», 2002. – 264 с.
2. Аналіз артикулів трьох редакцій Литовського Статуту проводиться за текстами, опублікованими у виданні «Временникъ Императоркаго Московскаго общества Истории и Древностей Россійскихъ» (I редакція – у кн. 18 за 1854 р., II ред. – у кн. 23 за 1855 р., III редакція – у кн. 19 за 1854 р.).
3. Історія українського права : посібн. / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. – К. : Грамота, 2010. – 336 с.
4. Історія українського права : навчальний посібник : Матеріали до курсу лекцій з історії української державності / за ред. О. О. Шевченка. – К. : Олан, 2001. – 214 с.
5. Лабур О. В. Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI-XVIII ст.). : дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 / О. В. Лабур ; Національний технічний ун-т України. — К., 1998. – 179 с.
6. Момотов В. В. Формирование русского средневекового права в IX – XIV вв. : монография / В. В. Момотов. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2003. – 416 с.
7. Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. – СПб., 1846 - 1853. – Томъ второй. 1506 - 1544.: Въ Типограф. Второго отд. Собственной Е. И. В. Канцеляріи, 1848. – 419 с.
8. Уставныя земскія грамоты Литовско-Русскаго государства. Изследование кандидата правъ Михаила Ясинскаго / М. Ясинский. – Кіевъ: Въ университетской типографіи (В. І. Завадзкаго), 1889. – 207 с.
9. Добров О. Право необхідного спадкування за Литовським Статутом / О. Добров // Праці комісії для виучування історії західно-руського та вкраїнського права. – 1925. – Випуск перший. – С. 82 - 89.
10. Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные археографическою комиссією. – СПб., 1846-1853. – Томъ третій. 1544-1587.: Въ Типографіи Эдуарда Праца, 1848. – 330 с.
11. Владимирскій-Будановъ М. Ф. Очерки изъ истории Литовско-Русскаго права. Церковныя имущества въ Юго-Западной Руси XVI в. / М. Ф. Владимирский-Буданов. – Кіевъ: Тип. С. В. Кульженко, 1907. – 224 с.
12. Литовская метрика (1566-1574). Книга записей 51. Lietuvos Metrika. Knyga Nr.51 (1566-1574). Uzkasymu knyga 51/ Lietuvos istorijos institutos. – Вильнюс, 2000. – 485 с.
13. Шахрайчук І. А. Спадкове право України (Ретроспективний аналіз) : навч. посібник / І. А. Шахрайчук. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2000. – 224 с.
14. Бершадскій С. О наследованіи въ выморочныхъ имуществахъ по Литовскому праву / С. О. Бершадский // Журналъ Министерства Народнаго Просвещенія. – 1892. – № 11. – С. 1-44.